

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

АЛВИДО, ЭЙ ГУЛСАРИ

Кисса

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
Тошкент – 1969**

Ёзувчи Чингиз Айтматов ўзининг бу повестида Ватан урушидан кейинги оғир йилларда қирғиз йилқичилари ва чўпонлари – партия аъзоларининг қахрамонона меҳнатларини тасвирлайди.

Повестнинг бош қахрамони Танабой йилқичиликдан чўпонликка ўтганда фалокатга йўлиқади. Вақтида кўйхоналарни таъмирламаган, пичан тайёрламаган ферма мудирининг касофатидан баҳорда совлик қўйлар, кўзилар нобуд бўлади, лекин юқори идораларга жойлашиб олган бюрократлар ҳамма айбни чўпонга тўнкайдилар. Танабой партиядан ноҳақ ўчирилади, лекин бу нарса чўпоннинг эътиқодини сусайтирмайди, у хақиқий коммунистлигича қолади.

Русчадан
АСИЛ РАШИДОВ ва **АБДУРАИМ ОТАМЕТОВ**
таржимаси

I

Эски аравани кекса бир киши хайдаб борарди. Саман йўрға – Гулсари ҳам жуда қари эди...

Ясси тоғликка тинкани куритадиган узоқ йўл билан чиқиларди. Яйдоқ Кулранг тепаликларда кишда доим совук шамол ер ялаб изгиб юрар, ёзда эса тандирдай қизиб кетар эди.

Бу тепаликлар Танабой учун жон азоби эди. У аравани секин хайдашни истамасди. Секин юрса юраги тарс ёрилиб кетай дерди. Ёшлик кезлари туман марказига тез-тез қатнаб туришга тўғри келар, уйга қайтишида у ҳар гал отнинг бошини кўйиб юбориб, тоққа чоптириб чиқиб кетар, уни қамчи билан аёвсиз саваларди. Агарда ҳамроҳлари билан бир аравада кетаётган бўлса, бунинг устига яна аравага ҳўкизлар қўшилган бўлса борми, ерга сакраб тушиб, индамай кийимларини олардида, яёв кетарди. Худди ҳужумга бораётгандай жон-жаҳди билан, қаҳр ғазаб билан юрар ва ясси тоғлик устига кўтарилгандагина тўхтар эди. У ерда кўксини тўлдириб-тўлдириб нафас олиб, пастда ўрмалаб келаётган оғир, катта аравани кутиб турарди. Тез юрганидан юраги гупиллаб урар ва кўкрагида санчик турар эди. Ҳар қалай ҳўкизларнинг қадамига қараб, имиллаб келгандан кўра яхши-ку!

Раҳматли Чоро баъзан дўстининг бундай ғалати қилиқларини кўриб тегишишни яхши кўрарди.

– Нега омадинг келмайди, биласанми, Танабой? - дерди у, - бесабрлигиндан. Худо ҳаққи. Сенга қолса ҳамма нарса тезроқ, дарров бўла қолса. Жаҳон революцияси дарҳол бўла қолса! Революция у ёқда турсин, Александровкадан баландликка кўтарилишга ҳам тоқатинг йўқ сенинг. Ҳамма одамлар аравада хотиржамгина ўтириб боришади-ю, сен бўлсанг сакраб тушиб, худди орқангдан бўрилар қуваётгандай тоққа қараб югурасан, хўш, бундан нима фойда кўрасан? Ҳеч нарса. Барибир тепада бошқаларни кутиб ўтирасанку. Жаҳон революциясига ҳам бир ўзинг ета олмайсан, билсанг, бошқаларнинг ҳам тенглашиб олишларини кутасан.

Аммо бу бир замонлардаги, узоқ ўтмишдаги гап эди. Танабой бу

гал Александровкадаги баландликдан қандай чиқиб олганлигини сезмай ҳам қолди. Қариганида, демак, кўникиб қолибди. Аравани тез ҳам, секин ҳам ҳайдагани йўқ. Отни ўз ҳолига қўйиб берди. Энди у доим йўлга ёлғиз чиқарди. Ўттизинчи йилларда бу йўллардан у билан бирга шовқин солиб юрган бир тўда ёшларни энди қидириб топа олмайсан. Бири урушда ҳалок бўлган, бири ўлган, битта яримта тирик қолганларининг ҳам кунлари саноғлиқ қолган. Ёшлар эса машиналарда юришади. У билан бирга ориқ қирчанғи от қўшилган аравада юришармиди.

Эски йўлда ғилдираклар ғижирлаб борарди. Йўл узок, олдинда чўл ястаниб ётарди, канал ортида эса тоғ этаги бўйлаб яна анчагина юриш керак.

У отнинг бўшашиб, мажолсизланиб бораётганлигини аллақачон сеза бошлаганди. Лекин ўзининг оғир хаёллари билан банд бўлганлиги учун бунга унчалик эътибор бермасди. От йўлда чарчаб қолади, деб ғам ейдими киши?

Ундан баттарлари бўлган. Манзилгача етказа олади, амаллаб судраб олиб боради...

Ўзининг сап-сарик ранги учун Гулсари деб ном олган қари йўрға оти умрида сўнгги марта Александровка баландлигига кўтарилганлигини ва ҳозир от охириги чакиримларни босиб ўтаётганлигини қаёқдан билсин у. Отнинг боши бангидевона егандай айланаётганлигини, ер унинг хира кўзи ўнгида рангли ҳалқалар сингари сузиб ўтаётганлигини, ер қийшайиб гоҳ у, гоҳ бу томони билан уфққа тегаётганини, назарида йўл бирдан қоп-қоронғи бўшлиққа тушиб кетиб, олдиндаги тоғлар ўрнида қизғиш туман ёки тутун сузаётгандай туюлаётганлигини қаёқдан билсин у.

Отнинг аллақачон зўриқиб, кучсизланиб қолган юраги зирқираб оғирди, бўйинча-хомутда нафас олиш тобора оғирлашиб борарди. Бир ёнбошга сирғалиб кетган эгар-жабдуқ белига қаттиқ ботар, чап томонда хомут остида аллақандай учли нарса елкасига муттасил қадалиб, санчилаётгандай эди. Эҳтимол, бу тиканак ёки хомутнинг кигиз астаридан чиқиб қолган михнинг учидир. Елкасидаги қадок бўлиб кетган эски яғир ўрнида очилган яра чидаб бўлмас даражада

зиркираб оғрир, ачишар эди. У худди шудгордан кетаётгандай эди, оёқлари ҳам борган сари оғирлашарди.

Аммо шундай бўлса ҳам қари от сўнгги кучларини тўплаб, юриб борарди, кекса Танабой эса аҳён-аҳёнда унга «чух-чух»лаб, жиловини тортиб-тортиб кўяр ва хаёл суришда давом этарди. Ўйлайдиган ўйлари кўп эди унинг.

Гилдираклар эски йўлдан ғижирлаб борарди. Гулсари илк бор оёққа туриб, онаси – ёлдор улкан бия ортидан ўтлоқ бўйлаб кўркаписа, йўртиб кетганидан буён бирон марта ҳам адашмаган ўша йўрға қадам билан ҳамон бир маромда қадам ташлаб борарди.

Гулсари туғма йўрға от эди ва донғи чикқани учун умрида бошига кўп яхши ва ёмон кунлар келганди. Илгари аравага кўшиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди, уни аравага кўшиш увол эди. Лекин от бошига иш тушса, сувлик билан сув ичар, эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар, деганларича бор.

Буларнинг ҳаммаси ўтмишдаги гаплар. Ҳозир йўрға бор кучини сарфлаб, ўзининг сўнгги маррасига кетаётганди. У ҳеч қачон манзилга бунчалик секин бормаган, ҳеч қачон унга бунчалик тез яқинлашмаганди ҳам.

Гилдираклар эски йўлдан ғижирлаб борарди.

Туёқлари остидаги қаттиқ ернинг омонатлигини ҳис этиш отнинг сўник хотирасида узоқ ўтмишдаги ўша ёз кунларини, тоғлардаги ўша шабнамли юмшоқ ўтлоқларни, осмонда чарақлаган ва тоғу тошни орқада қолдириб кетаётган куёшни то уюрбоши айғир ғазабдан қулоқларини динг қилиб олиб уни қувлаб орқасига қайтармагунича у тентак ўтлоқлару дарёни кесиб, буталарни ёриб ўтиб куёш ортидан қувиб кетган ўша ажойиб ва ғаройиб дамларни ғира-шира жонлантирди. Ўша пайтлардан бери орадан қанча вақт ўтиб кетди-я! Йилқилар худди кўл тубида оёқларини осмонга қилиб юргандай, унинг онаси – ёлдор каттакон бия бўлса, гўё илиққина сутли булутга айлангандай туюларди. Онаси бирдан меҳрибонлик билан пишқирувчи булутга айланиб қоладиган шундай дамларни севарди. Унинг елинлари таранглашиб, лаззатли бўлиб қолар, лабларида сут кўпикланарди, у бўлса сутнинг мўллиги ва ширинлигидан энтикиб

қоларди. У ёлдор каттакон онасининг қорнига тумшуғини қадаб туришни яхши кўрарди. Нақадар лаззатли эди бу сут! Бутун олам – куёш, ер, онаси бир култум сутга жойлашгандай эди. Тўйиб бўлганидан кейин ҳам яна бир култум, яна, яна эмишни истарди.

Афсус, бу узоққа чўзилмади, тезда барҳам топди. Орадан кўп ўтмай ҳамма нарса ўзгариб кетди. Кўкдаги куёш чаракламай, тоғдан тошга сакрамай кўйди. Энди кун шарқдан чиқиб ғарбга томон оғишмай боради, йилқилар оёқларини осмонга қилиб юрмайдиган бўлиб қолди, пайхон қилиб ташланган сизот ўтлоқ улар туёқлари остида чапиллайди ва қораяди, қирғоқлардаги тошлар қарсиллаб ёрилиб кетади. Ёлдор каттакон бия қаттиққўл она экан, боласи хаддан ортиқ безор қилганида унинг ёлидан қаттиқ тишлаб оларди. Энди сут етишмас, ўтлаш керак эди. Узоқ йиллар чўзилган ҳаёт бошланди, мана энди охирлаб бораётир.

Мана шу ўтган узоқ умри давомида абадий йўқолган ўша ёз йўрға отга сира қайтиб келмади. У эгарланган ҳолда ҳар хил йўлларни босиб ўтди, уни ҳар хил чавандозлар минди, лекин ҳамон йўлларнинг охири кўринмасди. Фақат эндигина – куёш яна ўз ўрнидан кўзгалган, ер эса оёқлари остида чайқалаётган, кўзлари жимираб, хиралаша бошлагандагина шунча узоқ вақтдан бери қайтмаган ўша ёз унинг кўзига кўриниб кетди. Ҳозир унинг кўз ўнгида ўша тоғлар, ўша сизот ўтлоқлар, ўша йилқилар, ўша ёлдор каттакон бия милтиллаб, ғирашира намоеън бўлди. У дўғадан, хомут ва шотидан қутилиб олиб, тўсатдан унинг кўзига кўриниб кетган ўтмишга қадам қўйиш учун кучи борича талпинар, жон-жаҳди билан депсинарди. Лекин алдамчи хаёл ҳар гал узоқлашиб кетар, шуниси жонга азоб берарди. Қулунлик пайтидагидек онаси секин кишнаб уни чақирар, йилқилар уни тойлик вақтидагидай биқинлари билан туртиб, думлари билан уриб ўтар, унинг эса шамолга бардош беришга кучи етмасди – шамол тобора кучаяр, уни думи билан қамчилар, кўзлари ва бурун катақларини қор билан тўлдириб, терга ботиб совуқдан қалтирар, эришиб бўлмас ўша олам изғирин қуюнлари ичида унсиз кўмилиб йўқ бўлиб кетар эди. Мана энди тоғлар ҳам, ўтлоқлар ҳам, дарё ҳам ғойиб бўлди, йилқилар қочиб кетди, фақат онасининг – ёлдор катта биянинг шарпаси

олдинда гира-шира кўриниб турарди. У боласини танҳо ташлаб кетишни хоҳламасди. У тойчоғини олдига чорларди; тойчоқ бор кучи билан хихилаб кишнаб юборди, аммо ўз овозини ўзи эшитмади. Ҳамма нарса бирдан ғойиб бўлди, изғирин ҳам тинди. Гилдираклар ғижирламай қўйди. Хомут остидаги яранинг ачишгани ҳам сезилмай қолди.

Йўрға тўхтади, гандираклар кетди. Кўзи қаттиқ оғрирди. Калласи тинмай ғувилларди.

Танабой жиловни араваинг олдига ташлади, бесўнақай сакраб тушди, увишиб қолган оёқларининг чигилини ёзди ва ковоғини солиб отнинг олдига келди.

– Ҳей, ҳаром ўлгур!– секин сўқинди у йўрғага боқиб. От озиб кетган узун бўйинини чўзиб, қаттакон калласини хомутдан осилтириб турарди. Йўрганинг қовургалари, эски-тускилар ёпилган, ич-ичига кириб кетган биқинлари юқорига, пастга кўтарилиб тушиб турарди. Қачонлардир сап-сарик, тилла ранг бўлган от энди тер ва чангдан кўнғир тусга кирган эди. Кўкиш тер томчилари қоқ суяк сағрисида қорнига, оёқларига, туёқларига оқиб тушарди.

– Қаттиқ ҳайдамовдим шекилли,– деб тўнғиллади Танабой ва шошиб-пишиб айилни бўшатди, сувлиғини чиқарди. Сувлиғи иссиқ, ёпишқоқ сўлакка ботганди. Пўстинининг енги билан йўрганинг тумшугини ва бўйинини артиб қўйди. Кейин қолган-қутган пичанларни йиғиш учун аравага сакраб чиқди, супуриб-сидириб ярим кучоқ тўплади, отнинг олдига ташлади. Лекин от пичанга қайрилиб қарамади ҳам, у қалт-қалт титрарди.

Танабой йўрғага бир тутам пичан тутди.

– Ма, ол, е, сенга нима бўлди-я!

Йўрганинг лаблари қимирлади, лекин пичандан илинтира олмади. Танабой унинг кўзларига қаради-ю, қош-қовоғи солиниб кетди. У отнинг ич-ичига чўкиб кетган, ярим очик кўзларида ҳеч нарсани кўрмади. Улар ташландиқ уйнинг деразалари каби хиралашган эди.

Танабой саросимага тушиб у ёқ-бу ёққа қаради: узоқда тоғлар, атроф бийдай чўл, йўлда ҳеч ким кўринмасди. Йилнинг бу фаслида йўловчилар бу ерда камдан-кам учрайди.

Кари от ва кекса одам кимсасиз йўлда якка-ёлғиз туришарди.

Февраль ойининг охирлари эди. Ялангликлардаги қорлар эриб кетганди, фақат жарликлар ва қамишзор сойликлардаги қишнинг яширин уяларидагина сўнгги қор уюмлари ҳануз сақланиб қолганди. Шамол эски қорнинг кучсиз ҳидини учириб келтирарди, ер хали ҳам музлаб ётар, жонсиз эди. Қиш охирларида тошлоқ дашт хувиллаб ётади. Унга бир қарашдаёқ Танабойнинг ичига қалтироқ турарди.

У кўкиш чўққи соқолини диккайтириб, пўстинининг ёг босган енги остидан ғарб томонга узок қараб қолди. Қуёш ернинг бир чеккасида, булутлар орасида осилиб турарди. Уфқдан ботаётган қуёшнинг нурсиз, хира шафақ нури тарала бошлаганди. Ҳеч нарса ҳавонинг айнишидан дарак бермасди, лекин шундай бўлса ҳам кун совуқ, ваҳимали эди.

«Билганимда эди, яхшиси йўлга чиқмаган бўлардим,— афсусланарди Танабой. — Энди эса на у ёққа, на бу ёққа юра оласан, тап-тақир даланинг ўртасида қолиб кетдим. Отни ҳам бекордан-бекорга нобуд қилиб қўяман».

Яхшиси эрталаб йўлга чиқиш керак эди. Кундузи йўлда бир нарса бўлиб қолса ҳам бирон йўловчи дуч келиб қолиши мумкин. У эса тушдан кейин йўлга чиқди. Бундай кезларда йўлга отланиш мумкинми, ахир?

Танабой орқадан ёки қарши томондан келаётган машина кўриниб қолармикин, дея дўнгликка чиқиб атрофга боқди. Аммо на у, на бу тарафда ҳеч нарса кўринмасди, шарпаси ҳам эшитилмасди. У орқасига — арава томонга қадам ташлади.

«Бекорга йўлга чиқибман»,— деб ўйлади яна Танабой шошқалоқлиги учун қайта-қайта ўзини қойиб. У алам қилганидан ўзидан ҳам, ўғлининг уйдан тезроқ жўнаб кетишга мажбур этган ҳамма нарсадан ҳам аччиғланарди. Тунаб қолиши, отига дам бериши керак эди, албатта. У эса!..

Танабой жаҳл билан қўл силтади. «Йўк, барибир қолмасдим. Яёв бўлса ҳам кетардим,— ўзини ўзи оқларди у.— Қайнатага шунақа гапларни гапириш мумкинми ахир? Ҳар қалай, мен отаманку. Сени қара-ю, бутун умрингни чўпонлигу йилкичиликда ўтказгансан,

қариганингда ҳайдаб чиқаришаркан, партияга кириб нима қилардинг, эмиш. Ўғлимгаям балли-е. Миқ этмайди-я, кўзини ердан олишга кўрқади. Агар хотини унга отангдан кеч деса, йўқ демайди. Латта, тагин у бошлиқ бўлиб кўтарилишга уриниб ётибди. Э, гапиришдан нима фойда. Одамлар бошқача бўлиб кетган!»

Танабой қизиб кетди, у кўйлагининг ёқасини ечиб юборди ва отни ҳам, йўлни ҳам, босиб келаётган тунни ҳам унутиб, оғир-оғир нафас олиб арава атрофида юра бошлади. Минг уринса ҳам ўзини боса олмади. У ерда – ўғлининг уйида у ўзини тутиб олди, келини билан ади-бади қилиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Энди эса бирдан қайнаб-тошиб кетди, ҳозир бўлганида йўл бўйи алам билан ўйлаб келган гапларининг ҳаммасини унга тўкиб соларди: «Мени партияга қабул қилган сен эмассан, чиқарган ҳам сен эмассан, ўша вақтда нима бўлганлигини сен қаёқдан билардинг, келинпошша. Энди ҳамма нарса ҳақида фикр юритиш осон. Энди ҳамма саводли, ҳурмат ва обрўйинг жойида. Биздан эса талаб қилишарди, шунақанги талаб қилишардики, отанг учун, онанг учун, дўстинг ва душманинг учун, ўзинг учун, кўшнингнинг ити учун, оламдаги жамики ҳамма нарса учун жавобгар эдинг. Партиядан ўчирганлари билан эса сенинг ишинг бўлмасин! Бу менинг ичимдаги ғамим, келинжон. Бу билан ишинг бўлмасин!»

– Бу билан ишинг бўлмасин!– овоз чиқариб такрорлашда давом этди у араванинг олдидан нари кетмай.– Ишинг бўлмасин!– ҳамон такрорларди у. Энг алам қилган нарса шу эдики, «ишинг бўлмасин» дейишдан бўлак гап тополмасди.

То бир нима қилиш кераклиги, бу ерда тунаб қолиб бўлмаслиги эсига тушмагунича у арава атрофида юраверди.

Гулсари аравага кўшилганича аввалгидай жимгина, ҳамма нарсага бепарво, букчайиб, оёқларини бир жойга тўплаб, гўё қотиб қолгандай турарди.

– Сенга нима бўлди?– Танабой отнинг олдига югуриб келди ва унинг чўзиб секин инграганини эшитди.– Кўзинг уйкуга кетдими? Касалмисан, бечора? Аҳволинг чатоқми? – У шошиб-пишиб йўрғанинг муздек қулоқларини ушлаб кўрди, ёллари тагига қўлини суқди, бўйни ҳам совуқ ва нам. Аммо ҳаммасидан ҳам уни ёлининг

илгаригидай оғир эмаслиги кўрқитиб юборди. «Жуда қарибди, ёли соп бўлибди, пардай енгил. Ҳаммамиз ҳам қариямиз, ҳаммамиз ҳам ўлиб кетамиз», – алам билан ўйлади у.

Нима қилишни билмай боши қотиб ўрнидан турди. Агар от билан аравани ташлаб яёв кетса, ярим кечада уйига, дарадаги қоровулхонасига етиб олиши мумкин. У ердаги базада хотини билан турар, дарёдан бир ярим километр юқорида ўрнашиб олган водхоз қоровулига қўшни эди. Танабой ёзда пичан ўримига, қишда эса чўпонлар пичанни талон-тарож қилиб кетишмасин, муддатидан олдин исроф этиб қўйишмасин деб, ғарамларга кўз-қулоқ бўлиб турарди.

Ўтган кузда бир иш билан идорага келган эди, янги бригадир – четдан келган ёш агроном унга:

– Оқсоқол, бирров отхонага ўтинг, биз у ерда сизга бошқа отни танлаб қўйдик. Қарироғу, лекин сизнинг ишингизга ярайди, – деди.

– Қайси отни? – сергакланди Танабой. – Яна бирон қирчанғиними?

– Ўша ерда кўрсатишади сизга. Саман от. Билсангиз керак, айтишларича, сиз бир маҳаллар уни миниб юрар экансиз.

Танабой отхонага йўл олди ва кўрада турган йўрғанн кўриши билан юраги ачишиб кетди. «Ия, яна учрашдик», – деди ичида у минилавериб, ниҳоят ҳолдан тойган қари отга қараб. «Керакмас», дейишга юраги бормади. Отни етаклаб кетди.

Уйда хотини йўрғани зўрға таниди.

– Танабой, наҳотки бу ўша Гулсари бўлса? – хайрон қолди у.

– Ўша, худди ўша. Нима қипти? – хотинининг кўзига қарамасликка тиришиб тўнғиллади Танабой.

Йўрға билан боғлиқ хотираларни эслаб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди уларга. Танабойнинг ёшлигида қилган гуноҳи бор эди. Гап ўзига ёкмайдиган мавзуга кўчиб кетишидан қочиб, у хотинига дағал гапирди:

– Нима қилиб турибсан, ейишга бирон нарса тайёрласангчи. Итдай очман.

– Мана ҳозир отга тикилиб туриб, қарилик нима эканлигини билдим, – жавоб берди хотини. – Агар сен хув ўша Гулсари

эканлигини айтмаганингда танимаган бўлардим.

– Нимасига ҳайрон қоласан бунинг. Биз иккимизнинг аҳволимиз ундан яхшироқ деб ўйлайсанми? Ҳамма нарсанинг ҳам ўз вақти-соати бор.

– Мен ҳам мана шуни айтяпманда.– У ўйчан бош чайқади ва ок кўнгиллик билан кулимсираб ҳазил қилди: – Эҳтимол, сен яна йўргангда тунлари дайдиб юрарсан? Майли, рухсат.

– Қайда!– у ўнгайсизланиб қўл силтади ва хотинига орқаси билан ўгирилиб олди. Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарса бўларди, бироқ у уялганидан омбор устига пичан олгани чикиб кетди. У ерда анча вақтгача ивирсиб юрди. Хотини анави ишларни унутиб юборган, деб ўйлаб юрарди, унутмаган эканда.

Мўридан тутун кўтариларди, хотини совиб қолган овқатни иситарди, у бўлса то хотини эшикдан туриб қичқирмагунча ивирсиб пичан билан овора бўлди.

– Туш, бўлмаса овқат яна совиб қолади.

Хотини ўтган ишни бошқа эсламади, эслашнинг нима ҳам ҳожати бор эди?..

Бутун куз ва қиш бўйи Танабой йўргани парвариш қилди, илиқ кепак терт, майдаланган лавлаги билан боқди. Гулсарининг тишлари тушиб бўлай деганди, фақат синиқлари қолганди.

Отни энди оёққа турғиздим, деб ўйловди, бунинг аҳволини қаранг. Энди уни нима қилиш керак?

Йўқ, отни йўлнинг қоқ ўртасида ташлаб кетишга кўзи қиймайди.

– Хўш, Гулсари, энди шундай тураверамизми? – Танабой йўргани қўли билан итарган эди, у тебраниб, оёқлари чалишиб кетди. – Қани, тўхтаб турчи, мен ҳозир...

У келинига картошка олиб келган бўш қопни қамчи сопи билан араванинг тагидан кўтардида, ундан тугунча чиқарди. Хотини йўлга нон ёпиб берганди, эсидан чиқариб юборибди, овқатни ўйлайдиган вақт эмасди. Танабой ноннинг ярмини синдирди, уни майдалаб бешматининг этагига солдида, отга тутди. Гулсари қаттиқ нафас олиб нонни ҳидлади, лекин уни ея олмади. Шунда Танабой унга кафти билан егиза бошлади. Огзига бир неча бўлагини тикди, от чайнай

кетди.

– Е, е, эхтимол етиб олармиза? – Танабой кувониб кетди.– Аста-секин бир амаллаб, эхтимол етиб олармиза? У ёғи бир гап бўлар, қўрқадиган жойи йўқ. У ерда кампир иккаламиз сени парвариш киламиз, – дерди у. Унинг қалтираётган қўлларига отнинг лабларидан сўлаги оқиб тушар, у бўлса сўлаги илий бораётганлигидан кувонарди.

Кейин у йўрғанинг жиловидан ушлади.

– Қани, кетдик! Туришдан фойда йўқ! Кетдик!– буюрди у катый килиб.

Йўрға жойидан қўзғалди, арава ғижирлади, ғилдираклар йўл бўйлаб тарақлаб секин юриб кетди. Улар – чол билан қари от аста-секин одимлаб кетишди.

«Холдан тойибди, – деб ўйларди Танабой йўл четидан одимлаб бора туриб. – Нечага кирдинг, Гулсарн? Йигирма, ёки ундан ҳам ортиқдир. Ортиқроқ бўлса керак...»

II

Улар биринчи марта урушдан кейин учрашган эдилар.

Ефрейтор Танабой Бакасов Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам бўлган, Квантун армияси таслим бўлганидан сўнг армиядан қайтиб келган эди. Ҳаммаси бўлиб у деярли олти йил аскарлик йўлларидан одимлаб ўтди. Ҳеч нарса қилмади, Худо асради, бир марта обозда контузия қилинди, иккинчи марта бомба парчаси билан кўкрагидан яраланди, икки ойча госпиталда ётди ва яна ўз қисмига қайтди.

Уйга қайтаётганида эса станциялардаги бозорчи аёллар уни чол деб аташди. Бу кўпроқ ҳазил эди, албатта. Танабой улардан унча хафа ҳам бўлмасди. У ёш эмасди, албатта, лекин қари ҳам эмасди. Кўринишдангина гўё қарига ўхшарди, уруш йиллари ичида қариб кетди, мўйловига оқ оралай бошлади. Аммо танаси ва руҳи ҳали бардам эди. Бир йилдан сўнг хотини қиз кўрди, кейин эса иккинчисини туғди. Ҳозир иккаласи ҳам эрга чиққан, болалари бор. Ёзда дамбадам келиб туришади. Катта қизининг эри – ҳайдовчи.

Хотин, бола-чақасини кузовга ўтқизадида, токка – чолу кампирнинг олдига ҳайдайди. Йўк, чолу кампир кизлари ва куёвларидан хафа эмас, лекин ўғилдан ёлчимадилар. Аммо бу бошқа масала...

Ўшанда, ғалабадан кейин йўлда келаётганида чинакам ҳаёт энди бошланаётгандай туюлган эди. Кўнгли бирам шод эдики, асти кўяверасиз. Катта станцияларда эшелонни духовой оркестр билан кутиб олишар ва кузатиб қўйишар эди. Уйда хотини кутарди, ўғилчаси саккизга қадам қўйган, мактабга кириш ҳаракатида эди. Танабой худди дунёга қайта келгандай, худди шу маҳалгача бўлиб ўтган ҳамма нарсага гўё ҳозир бўлмагандай ғалати ҳис туйғу билан қайтаётганди. У ҳамма нарсани унутгиси, фақат келажак ҳақида ўйлагиси келарди. Истикболи ҳам ҳаёлида аниқ-равшан ва оддийгина бўлиб кўринарди: яшаш керак, болаларни ўстириш, хўжаликни йўлга қўйиш, уй куриш, хуллас, яшаш керак. Бунга энди бошқа ҳеч нарса халақит бермаслиги зарур, чунки бутун ўтмиш, гаровга қўйилган, чинакам ҳаёт ниҳоят энди бошланиб келяпти, ана шу ҳаётга интиляпти, азбойи ана шу ҳаёт учун одамлар урушда ғалаба қозонишди ва қурбонлар беришди.

Аммо энди маълум бўлишича, Танабой шошилган, ортиқча шошилган экан, келажакнинг гарови учун яна йиллар ва йилларни бериш керак эди.

Дастлаб у темирчилик устахонасида боскончи бўлиб ишлади. Қачонлардир бу ишнинг ҳадисини олган эди, сандон ёнида туриб эрталабдан кечгача кулочкашлаб шундай чўкич урардики, темирчи қиздирилган темир парчасини болға остида ағдариб туришга зўрға улгурарди. Ҳозир ҳам барча кулфат ва ташвишларини унуттириб юборадиган темирчихонадаги ўша тақа-туқ, жаранг-журунлар унга гоҳо эшитилгандай бўлади.

Нон, кийим-кечак етишмасди, аёллар сарпойчан калиш кийиб юришарди, болалар канд нималигини билишмасди, колхоз қарзга ботган, банкдаги ҳисоблар қаланиб ётган эди, у бўлса болгани кўтариб тушириш билан буларнинг ҳаммасини унутмоқчидай бўларди. У болгани гурсиллатиб урар, сандон жаранглар, учқунлар кўк томчилар каби сачрар эди. «Хух-ха, хух-ха!» – деб нафас оларди

болгани кўтариб туширганида. – Ҳамма иш ўнгланиб кетади, энг муҳими – биз ғалаба қилдик, ҳа, ғалаба қилдик!» деб ўйларди. Болға эса «ғалаба қилдик, ғалаба қилдик», дегандек, «дук, дук, дук!» тушарди. Фақат угина эмас, ўша кунлари ҳамма худди нондай азиз ғалаба нафаси билан яшар эди.

Кейин эса Танабой йилкичиликка ўтди, тоққа чиқиб кетди. Чоро уни шу ишга кўндирди. Раҳматли Чоро ўша пайтда колхоз раиси эди, у бутун уруш давомида раислик қилди. Хаста юраги туфайли уни армияга олишмади. Фронт орқасида бўлса ҳам хийла қариб қолганди. Танабой қайтганида бунини дарров пайқайди.

Бошқа одам эҳтимол темирчиликни ташлаб йилкичи бўлишга уни кўндирди олмасди. Аммо Чоро унинг эски дўсти эди. Улар бир вақтлар комсомол эканликларида колхозга киришга биргаликда ташвиқот қилишган, биргаликда кулоқларни тугатишганди. Айниқса у, Танабой ўша пайтлари ғайрат кўрсатганди. У кулоқларни тугатиш рўйхатига тушиб қолганларни аямасди.

Чоро унинг олдига – темирчихонага келиб уни янги ишга ўтишга кўндирди ва кўндирди олганидан у жуда мамнун эди:

– Мен бўлсам сен болгани кўлдан ташламасан, ундан сени ажрата олмасман, деб кўрқардим, – деган эди кулимсираб.

Чоро касал эди, озиб кетган, бўйни чўзилиб, чўкиб кетган яноқларини ажин босган эди. Ҳали кун илиқ бўлсада, Чоронинг фуфайкаси ёзда ҳам эгнидан тушмасди.

Улар темирчихона яқинидаги ариқ бўйида чўкқайиб ўтириб олиб суҳбатлашишарди. Чоронинг ёшлиги Танабойнинг эсига тушиб кетди. Ўша даврда у овулда энг саводхон, кўзга кўринган йигит эди. Одамлар вазминлиги, яхши хулқи учун уни ҳурмат қилишарди. Танабойга эса унинг кўнгилчанлиги ёқмасди. Мажлисларда у баъзан ўрнидан сакраб турардида, душман билан синфий курашга йўл қўйиб бўлмайдиган бўшанглиги учун Чорони уриб йиқарди. Унинг сўзлари худди газеталарда ёзилган сўзлардай шиддатли эди. Овоз чиқариб газета ўқиганларида нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини ёдаки такрорларди. Баъзан ўзининг сўзларидан ўзи даҳшатга тушиб кетарди. Лекин жуда зўр чиқарди.

– Билсанг, сешанба куни мен тоғда эдим,– деди Чоро. – Чоллар, ҳамма солдатлар ҳам қайтиб келишдими, деб сўрашди. Ҳа, тирик қолганларнинг ҳаммаси, дедим. «Қачон иш бошлашмоқчи!» Ишни бошлашган, деб жавоб қилдим, бири далада, бири қурилишда, бошқалари яна бошқа ерларда. «Буни биз ҳам биламиз. Йилқиларга ким қараши керак? Бизнинг ўлишимизни кутишмоқчимиз, бир оёғимиз гўрдаку». Жуда уялиб кетдим. Тушунапсанми муддаоларини? Биз бу чолларни уруш йиллари тоғларга йилқичиликка юборгандик. Шундан бери улар ўша ёқда. Сенга айтиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, чолларнинг иши эмас бу. Доим эгардасан, на кундузи, на кечаси ҳаловат йўқ. Қиш кечаларини айтмайсанми!

Дарвешбой эсингдами, эгарда музлаб қотиб қолди. Улар ахир отларни юришга, минишга ҳам ўргатишарди – армияга керак эди бу отлар. Етмиш ёшингда сен тоғу даштларда сарсон бўлишни татиб кўрчи. Кўрадиганингни кўрасан. Шунча чидаб берганлари учун ҳам раҳмат уларга. Фронтчилар бўлса мана қайтишдию, бурунларини жийиришяпти, «чет эл маданияти»ни кўришгандирда, энди йилқичиликни ёқтирмай қолишибди. Тоғларда сарсон-саргардон бўлиб нима қиламан эмиш. Аҳвол мана шундай. Шунинг учун сен ёрдам бер, Танабой. Сен борсанг, бошқаларни ҳам мажбур қиламиз.

- Хўп, яхши, Чоро, хотиним билан гаплашиб кўрай, – жавоб берди Танабой. Ўзи эса: «Қанақа кунларни бошимиздан ўтказдик, сен бўлсанг, Чоро, ҳали илгаригидайсан. Кўнгилчанлигинг туфайли адоий-тамом бўласан. Эҳтимол, бу яхши ҳамдир, урушда нималарни кўрмадик ахир, ҳаммамиз ҳам кўнгилчанроқ бўлсак яхши бўларди. Эҳтимол, ҳаётдаги энг кераги мана шудир?» деб ўйлади.

Улар гапни бир жойга қўйиб ажралишди, Танабой ўзининг устахонаси томон йўл олди. Лекин Чоро бирдан уни чақириб қолди:

– Танабой, тўхта! – у отда унинг олдига келди ва эгар қошига энгашиб унинг юзига тикилди:– Сен хафа бўлмадингми? – сўради у секингина. – Биласанми, ҳеч вақт топа олмаяпманда. Илгариги пайтлардагидай дилкашлик қилгим келади. Неча йил кўришмадик. Уруш тамом бўлса енгилроқ бўлар, деб ўйлагандим, ташвиш камаймаяпти. Баъзан ҳар хил фикрлар бошингга келиб мижжа қоқмай

чиқасан. Қандай қилиб хўжаликни юксалтириш, халкни тўйдириш ва ҳамма режаларни бажариш мумкин. Одамлар ҳам аввалги одамлар эмас, яхшироқ яшашни хоҳлашади...

Аммо дилкашлик қилиб суҳбатлашиб ўтириш уларга насиб бўлмади, холи ўтиришга вақт ҳам топиша олмади. Вақт эса ўтиб борарди, кейинчалик энди кеч бўлиб қолганди...

Танабой худди ўша кезларда тоққа йилқичи бўлиб борганида кекса Тўрғайнинг йилқилари орасида бир ярим яшар саман тойни биринчи марта кўрганди.

– Меросга нима қолдирыпсан, оқсоқол? Йилқиларинг жуда зўр эмаску, а? – отларни санаганларидан ва кўтондан хайдаб чиқарганларидан сўнг кекса йилқичини узиб олди Танабой.

Тўрғай ажин босган юзида биронта ҳам туки бўлмаган котмагина, ўсмирлардай паст бўйли чол эди. Қўй терисидан тикилган каттакон пахмоқ телпаги бошида худди кўзикориндай турарди. Бундай чоллар одатда эпчил, тили аччиқ ва бақироқ бўлади.

Лекин Тўрғайнинг жаҳли чиқмади.

– Бори шу, анчайин йилқиларда, – пинагини бузмай жавоб берди у.– Мақтанадиган жойи йўқ, боқиб кўрсанг биласан.

– Ота, мен шунчаки айтдим қўйдим-да,– деди Танабой, муросасозлик билан.

– Биттаси бор! – Тўрғай кўзига тушиб кетган телпагини кўтариб қўйдида, узангида туриб, камчи сопи билан кўрсатди. – Ўнг томонда ўтлаб юрган ҳув анави саман той. Зўр от бўлади.

– Қайси бири, ҳув анави коптоқдай юм-юмалоғими? Кўринишдан увоққинаку, бели ҳам калта.

– Кечикиб туғилган. Қувватга кирса зўр бўлади.

– Нима фазилати бор? Нимаси яхши?

– Туғма йўрға.

– Хўш, нима қипти?

– Бундайларни кам учратганман. Илгариги замонларда у бебаҳо от ҳисобланарди. Бундай от учун пойга-улоқларда жонларини тикишарди.

– Қани кўрайликчи! – деб қўйди Танабой.

Улар отларига қамчи босиб, йилқиларни чеккалаб боришдида, саман тойчоқни бир четга чиқаришди ва олдиларига солиб ҳайдаб кетишди. Тойнинг бир чопгиси келиб турувди. Пешонасидаги ёлини силкитиб пишқирдида, ўрнидан кўзғалиб, пружинали ўйинчоқ отдай бир маромда шитоб билан йўрғалаб кетди. Кейин, йилқиларга кўшилиш учун катта ярим доира ясаб айланиб чикди. Унинг чопишига мафтун бўлган Танабой кичкириб юборди:

– Хў-ў-ў, қадам ташлашини кара! Кара!

– Сен нима деб ўйловдинг! – ғурур билан жавоб қилди кекса йилқичи.

Улар йўрғанинг кетидан тез йўрттириб боришарди ва пойгадаги кичкина болалардай кичқиришарди. Уларнинг овозлари гўё тойчоқни савалаётгандай бўлар, у ўзини деярли зўриқтирмай, қадамни тобора тезлаштириб, лўкилламасдан бир текис йўрғалаб борарди.

Уларга отларини чоптиришга тўғри келди, анави бўлса ҳамон аввалгидай йўрғалаб борарди.

– Кўряпсанми, Танабой! – телпагини силкитиб кичқирарди Тўрғай отда чопиб бораётиб: – Зийраклигини кара-я, овозингга қараб қадам ташлайди-я! Ҳайт, ҳайт, ҳайт-э!

Саман тойчоқ ниҳоят йилқиларга келиб кўшилганида Тўрғай билан Танабой уни тинч қўйишди. Лекин отларини совутаётганда ҳам анчагача ҳаяжонларини босишолмади.

– Раҳмат-э, Тўрғай ака, яхши от етиштирибсиз. Кўнглим анча кўтарилди.

– Яхши от, – кўшилди унга чол. – Аммо эҳтиёт бўл, – энсасини қашиб бирдан қовоғини солиб олди у. – Кўзиктириб қўйма. Маҳмадоналик қилиб, элдан бурун гапириб юрма. Суксур кизлардек яхши йўрға отнинг ҳам хуштори кўп бўлади. Қиз тақдири шундайки, яхши одамга тушса, очилиб кетади, кўз кўриб қувонади, бирон аҳмоқнинг кўлига тушса, қизни кўриб хафа бўлиб кетасан. Ҳеч ёрдам ҳам бера олмайсан. Яхши от ҳам худди шундай. Нобуд қилиб қўйиш ҳеч гапмас. Пойгада қоқилиб йиқилади.

– Ташвишланма, оқсоқол, ахир менинг ҳам бунақа ишлардан хабарим бор, кичкина бола эмасман.